

Dilçilik

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÜSLUBİ TƏSNİFATI

Alman dilinin frazeoloji sistemi ilə bağlı külli miqdarda tədqiqatlar aparılmışdır. XIX-XX əsrin alimləri H.Paul (*"Deutsche Grammatik"*. Bd.IV. Halle/Saale, 1956) və O.Behaquel (*"Deutsche Syntax"*. Bd.II. Heidelberg, 1924) öz tədqiqatlarında sabit və dəyişkən söz birləşmələrini, inkarlığın ifadə vasitələrini tədqiq etmişlər. Bu sahədə aparılan tədqiqatlardan biri Fridrix Zaylerin 50 il əvvəl yazdığı "Alman frazeologiyasıdır" (*"Deutsche Sprichwörterkunde"* München, 1922). O, bu əsərdə alman dilinin frazeologiyasının əsas bölmələrinin təsnifatını vermişdir. Lakin müasirlik baxımından F.Zaylerin nəzəriyyələri öz əhəmiyyətini itirmişdir. Belə ki, o, frazeoloji vahidlərin linqvistik meyarlarının müəyyənəndirilməsini, frazeoloji fondun zənginləşdirilməsinin daxili və xarici səbəblərini və onun leksika ilə əlaqəsini tədqiq etməmişdir.

Sovet tədqiqatçıları V. V. Vinqradov və M. D. Stroyeva alman dilinin frazeologiyasının tədqiq sahəsində mühüm işlər görmüşlər. Alimlər frazeoloji birləşmələrin təsnifatını vermiş və bir çox spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənəndirmişlər.

Frazeoloji birləşmələrin funksional, xüsusilə də semantik-ekspressiv üslub rənglərini işıqlandırmaq, başqa sözlə desək, onların dildə tətbiqini, ifadə təzini araşdırmaq məqsədilə frazeoloji birləşmələrin üslub təsnifatını vermək lazımdır. Frazeoloji birləşmələrin üslub səciyyəsi, funksional mənsubiyyəti ilə bağlı bir çox tədqiqatlar mövcuddur (S.Q.Qavrin, A.M.Babkin, N.M.Şanski və b) Üslubi nöqtəyi-nəzərdən frazeoloji birləşmələr iki böyük qrupa bölünür (6/70):

1. Funksional cəhətdən fərqlənən, lakin heç bir semantik-ekspressiv üslub çaları olmayan frazeoloji birləşmələr (leksik birləşmələr);

2. Müxtəlif semantik-ekspressiv üslub çalarına malik olan frazeoloji birləşmələr. Buraya sabit söz birləşmələri daxildir.

Bu iki qrupdan başqa hər iki qrupa yaxın olan qrammatik struktur frazeoloji söz birləşmələri də mövcuddur. Birinci böyük qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr hər hansı bir ayrılıqda götürülmüş heç bir üslubi rəngləri olmayan, qeyri-emosional bir sözün ekvivalentini əhatə edir. Buraya daxildir:

1. İsmi və ya feli söz birləşmələri. Belə birləşmələrə çox və ya az dərəcədə güclü funksional üslubi rənglərə malik olan frazeoloji birləşmələr xasdır. İsmi birləşmələrdən olan *"schwarze Poken"* tibbi terminologiyaya, *"erste Lautverschiebung"* linqvistik terminologiyaya, *"alter Mann"* dağ işinə aid olan terminologiyaya aiddirlər.

Feli frazeoloji birləşmələr də güclü ifadə olunmuş funksional rənglərə malik olur, məs.: *"Bilanz ziehen"* (mühasibatda), *"ein Gesetz verabschieden"* (parlamentdə), *"in Strafe nehmen"* (məhkəmədə).

Belə sözlər yeni ictimai və iqtisadi-elmi terminlər mövcud olduqca müstəsnasız olaraq dilə daxil olmuş və hamı tərəfindən geniş şəkildə tətbiq olunduğu üçün özünün funksional üslubi rənglərini itirmişlər. Buraya həmçinin keçmişdə sənət, peşə ilə əlaqədar olaraq yaranan ifadələri də daxil etmək olar ki, bunların indi mənası artıq funksional şəkildə hüdudsuzdur: *dicke Milch, roter Wein, wilde Rose*.

Bəzi belə ismi və feli birləşmələrdə ayrı-ayrı leksik elementlər öz mənalərini saxlaya bilməmişlər, məs.: *"Volkseigener Betrieb"*, *"eine Bresche schlagen"*, bəziləri isə bunun əksinə olaraq öz həqiqi mənasını itirmiş, məcazi mənaya malik olmuşlar, məs.: *"rote Ecke"*, *"ein Gesetz verabschieden"*.

Fellə əvəz edilən sabit söz birləşmələri feli frazeoloji vahidlər hesab edilir (3/39). Feli frazeoloji birləşmələr iş, hal, vəziyyət mənasında olub, əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlədilir. Bunları təşkil edən sözlər sabit birləşmənin ümumi mənasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Buna görə də belə birləşmələrin daxilindəki sözlər onların əsas komponentləri olur. Feli frazeoloji vahidlər çox zaman cümlədə müəyyən obyekt tələb edir. Frazeoloji vahidin ikinci dərəcəli üzv (obyekt) ilə əlaqədar olduğunu və qrammatik səciyyəsinə müəyyənəndirmədən frazeoloji birləşmənin struktur tipi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür. Buna görə də frazeoloji vahidlərin ifadə etdikləri üzvləri onlardan tam təcrid olunmuş şəkildə nəzərdə tutmaq olmaz.

Azərbaycan dilində feli frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *ümidini kəsmək, bağırı yarmaq, baş qoşmaq, gözə gəlmək, rəhmət*

gəlmək, söz atmaq, bağırı qan etmək, özünü sındırmamaq, bir sözünü iki etməmək, özünü o yerə qoymamaq, şəstini sındırmamaq, söz altında qalmamaq, qisası (qanı) yerdə qoymamaq, gün verməmək, tükünü tərpatməmək və s.

2. Zərf kimi işlənən söz birləşmələri. Məs.: *“stehenden Fubes, leichten Schrittes, unbeschwersten Gemütes”* kimi söz birləşmələrində həm leksik və həm də məcazi mənə ola bilər. Zərf kimi işlənən söz birləşmələri sadə-ədəbi və qeyri-ekspressiv olduqları üçün bütün üslublarda işləyə bilər.

3. Mürəkkəb sözlərə çevrilə bilən feli söz birləşmələri. Məs.: *Spiebruten laufen spiebrutenlaufen, Schach spielen schachspielen, Purzelbaum schlagen purzelbaumschlagen* və s. Belə növ feli birləşmələrdə fellər həm hərfi, həm də məcazi mənəyə malik olur. Bu frazeoloji birləşmələr heç bir funksional əlamətə malik olmur, onlar sadə-ədəbi, qeyri-ekspressivdir.

4. Mücərrəd isimdən və bir feldən və ya köməkçi feldən ibarət olan feli söz birləşmələri. Bu qrammatik-struktur növün yalnız bir hissəsi özünün üslubi xarakteristikasına görə leksik vahidlər qrupuna daxildir. Buraya qeyri-ekspressiv birləşmələr daxildir, məs.: *Aufsehen machen (erregen) (iddətli təsir etmək, diqqət oyatmaq), Angst bekommen (canına vəlvələ düşmək), Hunger bekommen (acliq hiss etmək), Sehnsucht bekommen (qəribsəmək, darıxmaq), in Erfüllung gehen (arzuları həyata keçmək, çil olmaq), Nutzen bringen (fayda vermək)* və s. Bu növ sabit söz birləşmələri bütün funksional üslublarda eyni cür işləyə bilər. Belə qrammatik-struktur növün digər bir hissəsi özünün üslub xüsusiyyətlərinə görə ikinci qrupa daxildir. *“Zum Ausdruck bringen” (ifadə etmək), “in Erwdgung ziehen” (nəzərə almaq)* kimi analitik birləşmələr *“ausdrücken” (ifadə etmək), “erwdgen” (götür qoy etmək, fikirləşmək)* sadə leksik sinonimlərdən seçilir. *“Zum Versand bringen (gegenüber: versenden) (göndərmək, yollamaq), “in Rechnung stellen” (gegenüber: berechnen) (hesablamaq, fikirləşmək), “Bericht erstatten” (gegenüber: berichten) (məruzə etmək), “eine Verfügung treffen” (gegenüber: verfügen) (qərara almaq, əmr vermək)* kimi frazeoloji birləşmələr üslubi rəngləri forma etibarını ilə daha çox nəzərə çarpır.

Burada semantik üslubi rənglər funksional şəkildə tətbiq olunur, çünki yuxarıda göstərilən frazeoloji birləşmələr adətən rəsmi danışıqda işlənilir. Nitqdə hər hansı bir frazeoloji birləşmənin tətbiqi kontekstdən və ya nitqin funksional xarakterindən asılıdır. Deməli, nitqdə həm ümumxalq tərəfindən

işlənilən frazeoloji birləşmələr, həm də bəbii əsərlərdə şair və yazıçılar tərəfindən yaradılan xüsusi frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Ümumi frazeoloji birləşmələr ilə xüsusi frazeoloji birləşmələrin əsas fərqli cəhəti ondadır ki, ümumi frazeoloji birləşmələrdən bütün üslubi dairələrdə istifadə olunur, lakin fərqi frazeoloji birləşmələr bu cəhətdən məhduddur, bunlardan ancaq müəyyən üslubi məqamda istifadə olunur.

Şair və yazıçılar öz estetik istəyindən asılı olaraq bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərdən bədii əsərin emosionallığını artırmaq üçün istifadə edirlər, məs.: H.Fallada *“Jeder stirbt für sich allein”* romanında *“jemandem, etwas abhanden gekommen sein”*, *“jemandem das Wort abschneiden”* kimi frazeologizmlərdən, E.M.Remark *“Im Westen nichts Neues”* əsərində *“Anschlub haben”*, *“ein Auge voll Schlaf nehmen”*, *“dicke Brocken”*, *“einen Heimatschlub erhalten”*, A.Zeqers *“Obdach”* əsərində *“jemandem einen Handgriff tun”*, *“Aug(e) in Aug(e)”*, *“jemandem unter Arme greifen”* kimi frazeologizmlərindən istifadə etmişlər.

Frazeoloji birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir (6/243):

1. Frazeoloji vahidin bütövlükdə mənası onu təşkil edən ünsürlərin mənası qədər olmur. Bütün birləşmə ümumi bir mənənin ifadəsinə xidmət edir.

2. Frazeoloji birləşmələr əsasən obrazlı, emosional və ifadəli olur. Frazeoloji birləşmələr dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

3. Frazeoloji birləşmələr spesifik milli xüsusiyyətə malik olur. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti başqa dilə eyni ilə tərcümə edilmir. Belə hallarda izahlı tərcümədən və ya xud kalka vasitəsi ilə tərcümədən istifadə olunur.

Frazeoloji birləşmələr başqa dilə tərcümə edilərkən onun qarşılığı ekvivalenti olmadıqda o dildə frazeoloji birləşmələrin mənasını doğru və düzgün əks etdirə bilən söz və ya ifadə axtarılıb tapılır. Belə ifadəni tapmaq üçün, əsasən, iki başlıca cəhətə mənə və üslub xüsusiyyətinə daha çox fikir verilir: a) frazeoloji birləşmənin tərcümə olduğu dildə mənəsinə görə sinonimi olan ifadə tapılır; b) bunun üslubi xüsusiyyətlərinə müvafiq olan oxşar və ya çox yaxın olan ifadə seçilir.

4. Frazeoloji birləşmələr zahirən digər söz birləşmələrindən fərqlənir. Lakin frazeoloji birləşmələrin forması əsas meyar deyildir, çünki forma aldadıcıdır.

Əsas cəhət frazeoloji birləşmənin mənasındadır. Sabit söz birləşmələrinin ikinci böyük qrupu həm

məcəzi, həm də həqiqi mənaya malik olur. Birinci qrupa daxil olan sabit birləşmələr sadə-ədəbi olduğu halda, ikinci qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələr müxtəlif ifadə çalarlığına malik olur: onlar ədəbi-danışıq dilində kobud ola bilər. Ekspressivlik baxımından onlar yumoristik, satirik və s. olur.

Sabit frazeoloji birləşmələrdə sözlərin sırası əsasən dəqiq və sabit olur. Belə birləşmələrin əksəriyyətinin sırasını dəyişmək, istərsə də arasına söz daxil etmək qeyri-mümkündür, məs.: *qulaq as* əvəzinə *qulaq bir as* demək olmaz.

Ekspressiv frazeoloji birləşmələrə aşağıdakı sabit birləşmələr daxildir (6/247): 1) Yalnız bir mənə ifadə edən birləşmələr (idiomlar, qoşa sözlər); 2) Cümlə formasında bitmiş bir fikir bildirenlər; 3) Hər iki tipin arasında mövqe tutan sabit birləşmələr.

Dildə hər hansı frazeologizmin üslub xarakterini və "milli mənsubiyyətini" təyin etmək üçün müəyyən parametrlər mövcuddur: a) emosional-ekspressiv çalar yaradan denotativ situasiya (semantik özünəməxsus xüsusiyyət); b) leksik xüsusiyyət frazeoloji vahidi əmələ gətirən leksemlərin daha çox hansı üslubda işlənməsi; c) kontekst ünsiyyət şəraiti; ç) işlənmə tezliyi; d) sintaktik əlaqə.

Frazeoloji vahidin obrazlı ifadə tərzini zaman keçdikcə solğunlaşır və demotivasiya olunur. Bu əsasən övvəllər alman xalqının konkret adət-ənənəsini bildiren və zaman keçdikcə istifadədən çıxmış dəyişkən söz birləşmələrinin yenidən mənalandırılması ilə frazeoloji vahid yaranan zaman baş verir, məs.: *den Stab über jemanden brechen - bir kəs haqqında qəti hökm çıxarmaq, etwas auf dem Krehholz haben - günahı olmaq, bei jemandem in der Kreide stehen - bir kəsə borclu olmaq.*

Demotivasiyanın başqa bir səbəbi frazeologizmin tərkibində jarqonların və ya peşə sözlərinin olması ilə əlaqədar ola bilər. Çox vaxt belə frazeologizmlərdə yalnız onun müəyyən komponenti deyil, frazeoloji birləşmə özü bütövlükdə jarqon və ya peşə sözlərindən ibarət olur, məs.: *guten Ankratz haben - (gənclər arasında) məşhur olmaq, der ganze Zinnober - (əsgər jarqonu) hər şey, einen tollen Zahn darauf haben - (peşə) yüksək sürət əldə etmək, keine Welle machen - (idman) səbrli olmaq, im Blei sein - (peşə) qaydada olmaq və s.*

İ.İ.Çernişeva frazeologizmlərin inkişafı üçün xarakterik olan ümumi cəhətləri müəyyənləşirmişdir (6/116): 1) Frazeoloji vahidlərin miqdarının artması; 2) Frazeoloji vahidlərin maddi tərkibinin formasının təkmilləşməsi; 3) Mənanın dəyişdirilməsi; 4) Polisemiyanın (çoxmənalılığın) və sinonimliyin inkişafı.

N.N.Amasova frazeoloji vahidləri tədqiq etmiş və frazeoloji vahidlərin fərqi müəyyənləşdirmişdir (1/12). N.N.Amasovaya görə "Frazeoloji vahidlər dəyişkən söz birləşmələrindən onunla fərqlənirlər ki, onlar daimi kontekstin vahididirlər". O, geniş kontekstə az yer verir və dar, yığcam konteksti mütləqləşdirir. Ş.Balli "Fransız dilinin stilistikası" əsərində və akademik L.V.Şerba "Leksikoqrafiyanın ümumi nəzəriyyələrinin təcrübəsi" Moskva, 1940 əsərində mənanın eyniləşdirilməsi metodunu göstərmişdir. Bu metodun köməyi ilə ünsiyyətin verilmiş aktını onun məntiqi ekvivalenti ilə bağlamaq, onu sadə anlayışa bərabərləşdirmək mümkündür (5/73).

Frazeoloji birləşmələr üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri bir sıra tədqiqatçıların fikrincə ümumiləşdirərək bu cür göstərmək olar: məcazilik, mənə bütövlüyü, sabitlik, başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq, emosional boya və s. Lakin bütün məcazi mənəli və ya başqa dilə hərfən tərcümə edilə bilməyən söz və ya sabit tərkiblərin heç də hamısı frazeologiyaya daxil deyildir.

Gülmayə HÜSEYNOVA,
Azərbaycan Dillər Universiteti
Praktik alman dili kafedrasının müəllimi

ƏDƏBİYYAT

1. Fleischer W. Phrazeologie der deutschen Gegenwartssprache.-Leipzig, 1982.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları.-Bakı, 1978.
3. Baxşiyev H. Sabit söz birləşmələri və izahlı frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri.-Bakı, 2002.
4. Qurbanlı Ç. Alman paremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri: Elmi xəbərlər.-Bakı, 2004.
5. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке: Сб. «А.А.Шахматов».-Москва-Ленинград, 1984.
6. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка.-Москва, 1970.
7. Сəfərov С.М. Almanca-Azərbaycanca lüğət.-Bakı, 1971.
8. Orucov Ə.Ə. Rusca-Azərbaycanca lüğət: I-III c.-Bakı, 1991.
9. Бинович Л.Е., Гришин Н.И. Немецко-русский фразеологический словарь.-Москва, 1975.